

Philosophical analysis of the crisis caused by "Coronavirus"

Mansour Imanpour

Associate Prof. Azarbaijan Shabid Madani University, Iran. Tabriz,
man3ima@yahoo.com

Abstract

The recent crisis of the Corona Virus in the modern era is reminiscent of one of the most enduring issues in the history of philosophy and theology. Philosophers and theologians have discussed such matters as "evil." This paper also examines the crisis caused by the behavior of this virus under the same title and analyzes its various dimensions in the realm of human beliefs and emotions. In the intellectual and philosophical areas, various solutions have been proposed in this regard. None of these solutions alone can answer all the problems and justify all sorts of evils, but it seems that a combination of them can be used to explain common evils. In the emotional and existential realm, according to which the individual experiences pain and suffering with all his being, both analyzes and explanations related to the realm of beliefs are effective in order to make sense of these sufferings, and moral, emotional, and psychological care are helpful and effective in helping to alleviate people's suffering. From another point of view, the phenomenon of "coronavirus" has different and destructive effects and consequences in various cultural, social, economic and tourism fields, the solution of which requires intelligent and coordinated management.

Keywords: Coronavirus, Evil, Existential Evil, Good and Evil, Theology.

Introduction

A look at the history of human life on this planet clearly shows that along with all kinds of joys and pleasures, all kinds of pains and sufferings have happened to human beings and affected his life, and his mind has turned to important philosophical and theological questions. In light of these questions, an important issue in the history of philosophy and theology has been formed, which is called the "problem of evil." This issue is so important and fundamental in the new age that some philosophers of religion consider it the biggest issue in the field of religious studies.

Undoubtedly, all human beings face this problem, and important questions are posed to them in this regard. Are the propositions "God is omnipotent and omniscient and all-good, and evil exists", contradictory? If they are not contradictory, then why did God allow this evil? And what reasonable explanation can be given for this evil?

In response to the above questions, different opinions and theories have been raised throughout the history of philosophy and theology, and various books and articles have been written in this field. The purpose of this article is not to repeat those questions and answers here, but to analyze the coronavirus crisis first through analytical approach and to show that the real evil, in this case, is pain and suffering that human beings experience it in the inner world (subjectively), and these phenomena are also considered evil because they cause suffering. Secondly, various solutions can be used to explain and justify this issue. Thirdly, in addition to the solutions provided in the field of beliefs, moral, spiritual, and practical care can also be used to give meaning to existential evil.

Method

In this paper, we examine the coronavirus crisis within the framework of the problem of natural evil in the two sections of beliefs and emotions, and emphasize the effectiveness of a combination of theories, after proposing the views that posed in this regard. Finally, we discussed the effects of this crisis in various areas of analytically.

Findings

The only creature that deals with the evil problem due to the characteristics of its physical, mental, and perceptual structure is man, who suffers from both physical and mental illnesses, as well as from seeing and hearing the hardships of others and from thinking about some things. Epicurus says in this regard: "Spiritual pain is the worst pain because the body only endures the present pain, but the spirit endures the pain of the past and the future and the present" (Diogenes, 1393: 468). So the main

and real evil is the same pain and suffering that belongs to the inner realm, and other evils are considered evil because they cause our suffering. Accordingly, if there is no animal or human being, there will be no evil.

In general, the way of dealing with such phenomena is twofold: sometimes a person as an observer, spectator and questioner looks at these events and interprets and analyzes them and swims in the deep sea of philosophical and theological questions. Sometimes, as a suffering actor, he deals with these events and experiences them with all his being.

In the face of the first type, the problem of evil as an important philosophical and theological problem manifests itself in several forms: the logical problem of evil, the probabilistic problem of evil, and the evidential problem of evil.

The first two problems are answered convincingly. The main problem here is the third type, and therefore different answers have been given. It seems that none of those solutions alone can answer all the questions in this field, so a combination of these solutions can be used to explain evil; that is, some evils can be explained through some solutions and others through other solutions; even in the case of a specific evil, several consistent solutions can be used.

In the field of existential evil, in addition to the above approach, what is virtually effective and soothing is attention, empathy, and love, because many of these people in this situation “need not philosophical enlightenment but pastoral care” (Chad, 2009: 139); And in such a situation, they like not to be left alone.

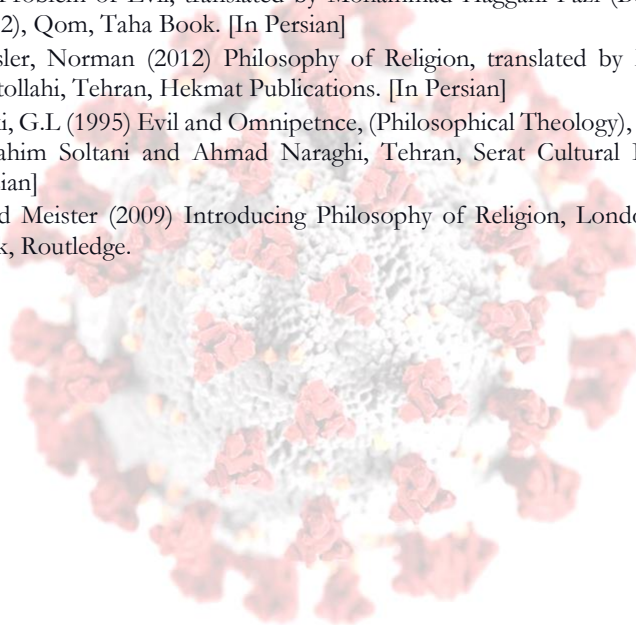
Because coronavirus endangers human health and life, and the danger is so widespread that it is considered a global evil and crisis, it has many devastating effects on various intellectual, theological, cultural, economic, and political fields.

Conclusion

"Coronavirus", in addition to reviving long-standing philosophical and theological questions, has other strange consequences. Shaking the world of ideas, cultural, economic-commercial, educational, political and tourism foundations are some of the effects of this small and powerful virus. With the discovery and production of vaccines and antiviral drugs by experts, its acting and mischief will end, but its roles and lessons in books and history will remain. It is expected that human beings will always learn from these lessons and will always be waiting and ready to face such poisonous guests, and always keep in mind that life is more complex and mysterious than can be imagined.

References

- Peterson, Michael (2018) God and Evil, translated by Hassan Ghanbari, Qom, Taha Publications. [In Persian]
- Plantinga, Alvin (1995) God and the Possible Worlds and the Problem of Evil (Philosophical Theology), translated by Ebrahim Soltani and Ahmad Naraghi, Tehran, Serat Cultural Institute. [In Persian]
- John Hick (1993) Philosophy of Religion, translated by Bahram Rad, Tehran, Al-Mahdi International Publications. [In Persian]
- Fienberg, John (2019) The Religious Problem of Evil, translated by Kowsar Taheri (Book on Evil Vol. 2), Qom, Taha Book. [In Persian]
- Griffin, David Ray (2019) Creation out of Nothig, Creation out of Chaos and the Problem of Evil, translated by Mohammad Haggani Fazl (Book on Evil, vol. 2), Qom, Taha Book. [In Persian]
- Geisler, Norman (2012) Philosophy of Religion, translated by Hamid Reza Ayatollahi, Tehran, Hekmat Publications. [In Persian]
- Maki, G.L (1995) Evil and Omnipetnce, (Philosophical Theology), translated by Ebrahim Soltani and Ahmad Naraghi, Tehran, Serat Cultural Institute. [In Persian]
- Chad Meister (2009) Introducing Philosophy of Religion, London and New York, Routledge.

مجله علمی پژوهش‌های فلسفی دانشگاه تبریز
سال ۱۴ / شماره ۳۱ / تابستان ۱۳۹۹

تحلیل فلسفی بحران ناشی از «کرونا ویروس»

منصور ایمانیپور

دانشیار گروه فلسفه و حکمت اسلامی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، ایران، تبریز.
man3ima@yahoo.com

چکیده

ماجرای اخیر «کرونا ویروس» در عصر جدید، یادآور یکی از مسائل همیشگی در تاریخ فلسفه و کلام است. فیلسوفان و متفکرین حوزه دین‌پژوهی، این قبیل امور را تحت عنوان «شرور» مورد بحث و موشکافی قرار داده‌اند. این مقاله نیز بحران ناشی از رفتار این ویروس را تحت همین عنوان بررسی کرده و ابعاد مختلف آن را در ساحت باورها و عواطف تحلیل نموده است. در حوزه معرفتی و فکری، راه‌حل‌های مختلفی در این خصوص ارائه شده است. هیچ یک از این راه‌حل‌ها به تنهایی قادر به پاسخگویی به همه اشکالات و توجیه‌کننده همه اقسام شرور نیستند؛ لکن به نظر می‌رسد در تبیین شرور رایج، ترکیبی از آن‌ها را در چارچوب یک جهان‌بینی جامع، می‌توان به کار برد. در حوزه عاطفی و وجودی نیز که براساس آن، فرد پدیده شر یعنی درد و رنج را با تمام وجودش تجربه می‌کند، هم تحلیل‌ها و تبیین‌های ناظر به حوزه باورها در جهت معنا بخشی به این درد و رنج‌ها، کارساز هستند و هم مراقبت‌های اخلاقی و عاطفی و روان‌شناختی، مفید و اثربخش‌اند و به تسکین و تقلیل درد و رنج افراد گرفتار کمک می‌کنند. پدیده «کروناویروس»، از منظری دیگر نیز دارای آثار و پیامدهای مختلف و مخرب در حوزه‌های مختلف فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و جهان‌گردی است که حل آن‌ها، نیازمند تدابیر هوشمندانه و هماهنگ است.

کلیدواژه‌ها: کروناویروس، شرور، شرّ وجودی، خیر و شرّ، خداشناسی.

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۴/۸

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۲/۲۸

مقدمه

نگاه به تاریخ پرماجرایی بشر در این کره خاکی آشکارا نشان می‌دهد که در کنار انواع خوشی‌ها و لذت‌ها، اقسامی از دردها و رنج‌های ناشی از علل مختلف، برای بشر روی آورده و زندگی او را سخت متأثر نموده و ذهن او را به سمت پرسش‌های سهمگین فلسفی و الهیاتی سوق داده است. در پرتو این پرسش‌ها، مسئله مهمی در تاریخ فلسفه و کلام، شکل گرفته است که به «مسئله شر» موسوم است.

گرچه تاریخ نامکتوب شرور با تاریخ بشر همزاد است، لکن تاریخ مکتوب آن را نیز در آثار مختلف دینی و فلسفی و هنری می‌توان مطالعه نمود. آیین‌های بودایی و زردتشتی مملو از مطالب عمیق در خصوص ماجرای خیر و شر و راه‌های رهایی از چنگ شرور است و در آثار قدیم فلسفی نیز مباحثی در این زمینه به چشم می‌خورد؛ به عنوان مثال اپیکوروس (م ۳۴۲ ق.م) - که مطرح کننده اصلی یکی از تقریرهای مسئله شر است^۱ - می‌گوید: «شر که حیات آدمی از آن رنج می‌برد با اندیشه هدایت الهی در جهان سازش‌ناپذیر است» (کاپلستون، ۱۳۷۵: ج ۱، ۴۶۵). در کتب اولیه فیلسوفان اسلامی و فلاسفه قرون وسطی و فیلسوفان پس از آن قرون (مثل دکارت و هیوم) نیز مباحث مختلفی در باب شرور وجود دارد.

بحث شرور در فلسفه و کلام اسلامی در ارتباط با عنایت و حکمت و عدالت خداوند و قضای الهی مطرح می‌شود (ابن‌سینا، ۱۳۶۳: ۴۱۴؛ لاهیجی، ۱۳۷۲: ۳۱۰) و این متفکران عمدتاً با دیدگاه مبتنی بر عدمی انگاشتن شر در تحلیل نهایی، و ارجاع آن به لازم لاینفک این جهان خاکی و توأم با تغییر و تضاد، به حل و تبیین آن همت می‌گمارند (همان). در سنت الهیاتی مغرب زمین با پیدایش و رونق فلسفه‌های مضاف و در نتیجه، فلسفه دین، رویکرد انتقادی سنگینی به سمت این مسئله معطوف و متمرکز گشته و موشکافی‌های عمیق و گسترده‌ای در این زمینه صورت گرفته است و در نتیجه این تحقیقات آزاد و بی‌پروا و مبتنی بر یافته‌های جدید فلسفی، علمی، الهیاتی و علوم انسانی مثل روانشناسی و جامعه‌شناسی، کتب و مقالات فراوانی در این زمینه منتشر شده و نظریه‌پردازی‌های گسترده و متمایزی در این خصوص صورت گرفته است.

تقسیم‌بندی‌های مختلف از شر با ملاک‌های مختلف، ارائه صورت‌بندی‌های واضح و متمایز از مسئله شر، پیدایش راه‌حل‌ها و راهکارهای متنوع در این زمینه و شکل‌گیری آرای جدید در میان اشکالات و پاسخ‌ها و تحلیل‌ها، بخش‌هایی از مباحث گسترده در این زمینه است.

هدف این مقاله نه تکرار و گزارش آن مباحث، بلکه تحلیل ماجرای بحران برخاسته از ویروس کرونا در دنیای معاصر، با رویکرد تحلیل فلسفی و بیان ابعاد و لوازم این فاجعه و بحران فراگیر است.

اقسام شرور و تحلیل آن‌ها

بررسی اجمالی سرگذشت آدمیان نشان می‌دهد که بشر در طول تاریخ پرفراز و نشیب خود، با انواع بلاها و بدبختی‌ها مواجه شده است. برخی از این مصیبت‌ها مثل شیوع بیماری طاعون و جنگ‌های جهانی، چنان فراگیر بوده که انسان‌های فراوانی اعم از پیر و جوان و گناهکار و بی‌گناه را به کام مرگ کشانده و خیلی از آدمیان را داغدار و گرفتار نموده است. تعداد این مصائب و فجایع در طول و عرض تاریخ زندگی بشر چنان زیاد و مشهور است که نیازی به بررسی بیشتر و ذکر مواردی از آنها نیست. برخی از این بلاها، بعضی انسان‌ها را درگیر و مبتلا نموده و کل زندگی آن‌ها را از حیث جسمی و روحی، تیره و تار می‌کند مثل سرطان‌ها و برخی بیماری‌های روحی. برخی دیگر نیز افزون بر دردهای جسمی و روحی بسیاری از افراد، رنج‌ها و غصه‌های بسیار به‌دنبال دارد و از این جهت هویت جهانی به‌خود گرفته و کل جوامع بشری را تحت تاثیر قرار می‌دهد مثل همین بحران برخاسته از ویروس کرونا.

با تأمل در تحقیقات فیلسوفان دین و پژوهشگران این مباحث، کل این شرور را در یک تقسیم بندی مبتنی بر استقراء، به چند دسته می‌توان تقسیم نمود: ۱- برخی از این شرور، همان نقایص وجودات محدودند و به شرور متافیزیکی موسوم هستند. اگر به زبان فلسفه اسلامی سخن بگوییم همه موجودات محدود اعم از مجردات و مثالیات و جمادات و نباتات و حیوانات و انسان‌ها، دانسته یا ندانسته به این شرّ لاینفک گرفتار هستند و تنها ذات لایتناهی حق تعالی به جهت بساطت محض، از این منقصت ذاتی، مبرا و متعالی است (ملاصدرا، ۱۳۶۸: ج ۷، ۷۰). ۲- برخی دیگر از شرور، مولود فعل و انفعال و تغییر و تحول در طبیعت هستند و مادر طبیعت، آن‌ها را برای آدمیان تحمیل می‌کند مثل سیل و زلزله (جان هیک، ۱۳۷۲: ۸۹-۹۰). ۳- بعضی دیگر از این شرور، از اختیار و اراده آدمیان نشأت می‌گیرد و به شرور اخلاقی، موسوم هستند مثل جنگ‌ها و ظلم‌ها (همان). ۴- برخی دیگر نیز همان درد و رنج‌هایی هستند که آدمیان در جسم و روان خود آن‌ها را تجربه می‌کنند و به شرور عاطفی (emotional) مشهور هستند مثل دندان درد و رنج ناشی از یادآوری وقایع تلخ گذشته (Chad, 2009: 138).

تحلیل و موشکافی عمیق نشان می‌دهد که اولاً شرّ دسته نخست، شر اصطلاحی و مورد بحث و نزاع نیست (ملاصدرا، ۱۳۶۸: ج ۷، ۷۰). ثانیاً کلّ این شرور سه قسم بعدی، تنها در عالم طبیعت قابل تحقق است و به تعبیر سنتی «شرّی در عالم افلاک و مافوق آن پیدا نمی‌شود و شرّ تنها در زمین و عالم کون و فساد و کائنات عنصری یافت می‌شود» (همان: ۷۰-۷۱). ثالثاً در عالم طبیعت نیز در مورد موجوداتی مطرح می‌شود که دارای علم و شعور هستند و براساس ادراک چیز مطابق یا مخالف طبع، لذت و درد و خوشی و ناخوشی به آن‌ها دست دهد. بنابراین در مورد جمادات و گیاهان که فاقد چنین علم و آگاهی هستند، خیر و شرّی مطرح نمی‌شود و در مورد حیوانات نیز به جهت ساختار وجودیشان و برخورداری از برخی منابع ادراک یعنی حس و خیال و وهم، تنها برخی از این شرور مطرح می‌شوند و این موجودات، به علت عدم برخورداری از عقل استدلالگر و محاسبه‌کننده، از برخی شرور خانمان‌سوز دیگر در امان هستند مثل رنج‌های ناشی از تأمل در باب سرگذشت و سرنوشت آدمیان.^۳

بنابراین تنها موجودی که براساس اقتضات ساختار جسمی و روانی و ادراکی خود با مسئله شرور، به صورت جدّی دست و پنجه نرم می‌کند، انسان است که هم از عوارض جسمانی خود درد می‌چشد و هم از دیدن و شنیدن محنت دیگران رنج می‌بیند و هم از تفکر در باب برخی امور، محزون و ملول می‌شود؛ به قول /پیکور «الم روحی بدترین آلام است زیرا جسم تنها آلام کنونی را تحمل می‌کند؛ اما روح آلام گذشته و آینده و اکنون را» (دیوگنس، ۱۳۹۳: ۴۶۸). پس شرّ اصلی و واقعی، همان درد و رنج متعلق به مملکت درون است و شرور دیگر از آن جهت شرّ محسوب می‌شوند که موجب درد و رنج ما آدمیان هستند. براین اساس، اگر حیوان و انسانی در میان نباشد، شرّی و محنتی در میان نخواهد بود.

اگر براساس توضیحات مذکور ماجرای پدیده کرونا ویروس (COVID-19) را بررسی کنیم، داستان از این قرار خواهد بود که کرونا ویروس نیز همچون سایر ویروس‌ها، از باکتری‌ها نیز کوچکتر است و تنها با چشم مسلح قابل مشاهده است و با استفاده از سلول‌های زنده میزبان و داخل آن سلول‌ها تکثیر می‌شود و از این طریق به بقای خود در این کره خاکی ادامه می‌دهد؛ مثل بسیاری از موجودات پیدا و ناپیدا و ریز و درشتی که با انواع نقل و انتقال‌ها و شگردها و رفتارها، دانسته یا ندانسته، سخت در تلاش هستند تا در طبیعت باقی بمانند و از مرگ و زوال رهایی یابند. طبیعی است که در این جنگ و گریز و میدان نبرد، چیزها و کسانی از بین می‌روند و چیزها و کسانی باقی می‌مانند. نگاه و تأمل در زندگی حیوانات و نبرد دائمی میان آن‌ها و وابسته بودن دوام حیات برخی از آن‌ها به مرگ و نیستی برخی دیگر، گویای نبرد رایج انواع باکتری‌ها و ویروس‌ها در یک سطح دیگر نیز است. این ماجرا، داستان واقعی جنگ برای بقا در این کره پرماجر است.

بنابراین در این نبرد برای بقا در این زمینی که در مقایسه با کرات و کهکشان‌های بی‌شمار، ذره‌ای بیش نیست، حیوان و انسانی که دارای آگاهی و قوه محاسبه سود و زیان است، احساس درد و رنج می‌کنند. «چنان‌که آلفرد لرد تنیسون خاطر نشان می‌سازد، طبیعت جانوری است «با دندان‌ها و چنگال‌های خونین». سازوکار طبیعت جاندار از طریق بقای مناسب‌ترین موجود کار می‌کند. تعداد اندکی از حیوانات از جمله حیوانات قوی‌تر در امان می‌مانند یا از رنج و مرگ ناشی از تغییرات محیطی رهایی می‌یابند. هرچند حیوانات، فاقد خودآگاهی برتر انسانی‌اند، اما آشکارا احساس درد می‌کنند. انسان‌های اهل فکر، بسیار متحیرند که چرا جهان باید به گونه‌ای عمل کند که میزان بسیار زیادی از مخلوقات غیر انسانی آزار بینند و از بین بروند» (مایکل پترسون، ۱۳۹۷: ۲۳). اینجاست که پای شرّ به میان می‌آید و پرسش‌های فلسفی و الهیاتی خود را نشان می‌دهند.

درواقع، انسان بحسب ساختار وجودی، به وجود خود عشق می‌ورزد و به‌همین جهت، میل و محبت ذاتی به بقای خود داشته و از زوال و نابودی آن نفرت دارد. بنابراین از هر چیزی که وجود و بقای او را تهدید می‌کند، متنفر و گریزان است (ملاصدرا، ۱۳۷۹: ج ۹، ۲۴۱) و درست به‌همین جهت، از این دشمن نادان و مودی و تهدید کننده سلامتی و حیات آدمی یعنی کروناویروس به عنوان شرّ طبیعی یا شرّ اخلاقی (در صورت دستکاری و دخالت بشر در ساختار آن) وحشت دارد و از آنجا که این شرّ بسیار فراگیر است و ماهیت اجتماعی به‌خود گرفته و توجه همه را به خود جلب نموده و کل رسانه‌های خبری را به خود مشغول کرده و مهمان ناخوانده و ترسناک ذهن و ضمیر آدمیان گشته است، بر شدت و حدت شرّیت آن افزوده شده و شرور متراکمی شکل گرفته‌است.

مسئله شرّ و نحوه مواجهه با آن

به طور کلی نحوه مواجهه با این قبیل پدیده‌ها دو جور است: گاهی آدمی به عنوان ناظر و تماشاچی موشکاف و کنجکاو به این وقایع می‌نگرد و به تفسیر و تحلیل آن‌ها می‌پردازد و در دریای عمیق و موج پرسش‌های فلسفی و کلامی خود شنا می‌کند و گاهی به عنوان بازیگر و گرفتار، با این وقایع دست و پنجه نرم می‌کند و با تمام وجود، آن‌ها را تجربه می‌نماید؛ مثل بیمار یا بیکاری که با درد و غم و رنج، زندگی می‌کند. مواجهه نوع اول، معرفتی و روشی است؛ لکن مواجهه نوع دوم، وجودی است. «جان بوکر می‌نویسد: درد و رنج‌های کاملاً خونین وجود، چیزی است که همه انسان‌ها از آن آگاه‌اند و تجربه مستقیم دارند» (به نقل از مایکل پترسون، ۱۳۹۷: ۱۴۲).

در مواجهه نوع اول، مسئله شرّ به عنوان یک مسئله سهمگین فلسفی و الهیاتی در قالب چند صورت خود را نشان می‌دهد: مسئله منطقی شرّ (the logical problem)، مسئله احتمالاتی شرّ (the probabilistic problem) و شرّ به عنوان قرینه و شاهدهی علیه وجود خدا (the evidential problem). در مسئله منطقی شرّ، ادعا می‌شود که بین چند گزاره مورد اعتقاد

خداباوران، تناقض منطقی نهفته است. براین اساس، اگر کسی به خدای عالم مطلق و قادر مطلق و خیرخواه، معتقد باشد و از طرف دیگر به وجود شرّ در این عالم اذعان و اعتراف کند، در واقع به یک مضمون پارادوکسیکال و تناقض آلود تن داده است (مکی، ۱۳۷۴: ص ۱۴۶؛ گیسلر، ۱۳۹۱: ص ۴۳۹)؛ مثل کسی که براین باور است که دایره مربع است! بر اهل تأمل پوشیده نیست که این اتهام، بسیار سنگین است چرا که ساختار و منظومه ذهنی و مفهومی خدایاور را با شمشیر منطقی مورد هدف قرار می‌دهد و فرد قائل به گزاره‌های مذکور را به تهافت و هذیان‌گویی متهم می‌کند. در مسئله احتمالاتی شرّ، ادّعا این است که با توجه به وجود شرور فراوان و وحشتناک و بیهوده در عالم (شرّ گزاف)، وجود خدا با ویژگی‌های علم و قدرت و خیرخواهی محض، نامحتمل است نه این‌که بر اساس ضرورت منطقی، وجود او محال باشد (Chad, 2009: 135). در مسئله شرّ به‌عنوان قرینه‌ای علیه خداوند نیز سخن این است که با وجود این‌همه شرور گزاف در پهنه عالم، باور به وجود خدا معقول و پذیرفتنی نیست (Ibid) و «در این‌جا بحث بر سر ناسازگاری مدعیات دینی نیست بلکه بر سر ناپذیرفتنی بودن آنهاست؛ یعنی در این‌جا برهانی منطقی اقامه نمی‌شود بلکه پرسش این است که آیا اعتقادات دینی می‌توانند برای وجود شر در عالم تبیینی خردپسند فراهم آورند» (مایکل پترسون و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۸۴).

در پاسخ به مسئله منطقی شرّ گفته شده است که می‌توان فرضی را در نظر گرفت که موجودی، عالم و قادر مطلق و خیر محض باشد و در عین حال برای تجویز شرور، دلیل موجهی داشته‌باشد و تصور همین فرض ممکن نشان می‌دهد که میان گزاره‌های مذکور تناقضی در میان نیست. به عنوان مثال می‌توان گفت که خداوند، عالم و قادر مطلق و خیرخواه محض است و بر آن اساس، آفرینش جهانی دارای موجودات کاملاً مختار را برگزید و لازمه موجودات کاملاً مختار (به معنای دقیق کلمه)، انجام کارهای موسوم به شرور هم است. پس با این فرض و گزینه، نه تعارض صریح در باور متشکل از چهار گزاره فوق وجود دارد و نه تناقض ضمنی در آن نهفته است (پلنتینجا، ۱۳۷۴: ۲۴۷-۱۷۳). بنابراین «اکنون اجماع عمده‌ای براین امر وجود دارد که تدابیر خدایاوری بسیار مؤثر بوده و بار استدلال هنوز بر شانه منتقد است که تعارض را نشان دهد» (مایکل پترسون، ۱۳۹۷: ۵۳). پاسخ به مسئله احتمالاتی شرّ نیز به‌طور خلاصه اینگونه داده می‌شود که تحقق شرور - با توجه به تبیین موجه شرور اخلاقی به عنوان نتیجه ضروری آفرینش موجودات حقیقتاً مختار در این جهان ارزیابی و برگزیده شده توسط خداوند (رک: مایکل پترسون، ۱۳۹۷: ۷۲-۸۲) و تبیین موجه شرور طبیعی به عنوان نتیجه قهری فعل و انفعال و تغییر و تحول در همین جهان برگزیده - وجود خداوند را نامحتمل نمی‌کند.

مسئله و معضل اصلی و مورد توجه، همان «مسئله شرّ به عنوان قرینه‌ای علیه وجود خداوند» است و به همین جهت، اغلب تلاش‌ها به این سمت معطوف و متمرکز گشته است تا پاسخ‌های معقولی برای توجیه تجویز شرور در این عالم عرضه شوند و به این پرسش پاسخ داده شود که چرا خداوند عالم و قادر و خیر، چنین شروری را تجویز نموده است. بدون تردید، این مسئله به همین صورت برای بسیاری از مردم مطرح می‌شود و عدم پاسگویی و تبیین قانع‌کننده، به خروج کسانی از جرگه خداباوری منتهی می‌شود و بدین جهت هانس کونگ (م ۱۹۲۳ -)، این مسئله را در دنیای امروز «پناهگاه الحاد» دانسته است (پترسون و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۷۷) و برخی دیگر از متفکران معاصر تصریح نموده است که «درواقع قوی‌ترین و شاید یگانه دلیل برای خدا ناباوری، وجود شرّ است» (کلارک پیناک، ۱۳۹۸: ۴۱).

راه‌حل‌های ارائه شده برای تبیین تحقق شرور

پاسخ‌های داده شده به «مسئله شرّ به عنوان شاهدهی علیه وجود خداوند» بسیار متنوع، و مبتنی بر منظومه‌های فکری و دینی مختلفی هستند. بررسی تفصیلی و تحلیلی این پاسخ‌ها نه هدف این مقاله است و نه در ظرفیت آن؛ لکن در حدّی که در جهت‌گیری مقاله و نتیجه‌گیری نقش دارند به توضیح آن‌ها می‌پردازیم. این راه‌حل‌ها براساس بررسی مبتنی بر استقراء، عبارتند از:

۱- پاک کردن صورت مسئله با توهم‌انگاشتن شرور (رک: گیسلر، ۱۳۹۱: ۴۴۰).
 ۲- تغییر بینش و زیبا دیدن همه چیز در سایه محو خواسته خود در خواسته معشوق با رویکرد عرفانی (به جهان خرم از آنم که جهان خرم از اوست عاشقم بر همه عالم که همه عالم از اوست؛ سعدی) یا رویکرد ایمان‌گرایی. سخن سورن کرکگور در این زمینه چنین است: «می‌گویند ایمان می‌تواند کوه‌ها را حرکت دهد، لیکن حتی سنگین‌ترین مصایب نیز نمی‌تواند از کوه سنگین‌تر باشد... اما اگر یک مصیبت دیده، واقعا باور داشته باشد که مصیبت... به نفع اوست، او کوه را از جای خواهد کند» (به نقل از: پیلین، ۱۳۸۳: ۳۴۸).

۳- راه‌حل آگوستینی ناظر به این آموزه که شرور، مولود نافرمانی شیطان و اغوای آدم و حوا توسط او و گناه اولیه و در نتیجه، هبوط از بهشت است. براساس این نظر، عالم در اصل به جهت مخلوق خدای خیر و کامل بودن، خیر است و شرّ چیزی جز فقدان خیر و محصول انحراف موجودات ذاتا خیر اما مختار نیست. بنابراین عالم در آغاز آفرینش، از هماهنگی کاملی برخوردار بود؛ لکن به جهت ماجرای شیطان و آدم و حوا، پای شرّ اخلاقی به میان آمد و این نقص بشری سراسر عالم طبیعت را دچار شرور نمود. پس شرور یا گناه هستند یا نتیجه گناه (جان هیک، ۱۳۷۲: ۹۳-۹۵). «نژاد انسان در آدم مرتکب گناه شد، زیرا نژاد در صلب او به صورت نطفه حضور داشت. بنابراین همه بشریت گناه‌کارند و در معرض محکومیت» (مایکل پترسون، ۱۳۹۷: ۱۱۹). برخی در این زمینه

پا را فراتر گذاشته و شرور رایج میان حیوانات (حتی پیش از خلقت انسان) را به مداخله‌گری مختارانه موجود پلید و امپراتور ظلمت به نام شیطان نسبت داده و می‌گویند: «بنابراین فساد جانوران به دست شیطان از جهتی مشابه فساد انسان به دست شیطان خواهد بود» (لوئیس، ۱۳۹۷: ۶۹۸).

۴- راه حل قدیس / *ایرنائوس* (۱۲۵-۲۰۲)، که مبتنی بر این نگرش است که فلسفه رخ دادن شرور در این عالم خاکی، همان پرورش و تکامل تدریجی آدمیان در سایه مواجهه مستمر با انواع شرور و آبدیده شدن در کوره حوادث است. توضیح اجمالی مدعا این است که از نظر قدیس / *ایرنائوس* آفرینش انسان براساس برنامه الهی دارای دو مرحله است: الف- آفرینش آدمیان به صورت حیوانات هوشمند و نابالغ، لکن مستعد تکامل؛ ب- تبدیل به انسان‌های کامل و مقربان الهی در پرتو تکامل تدریجی بواسطه رویارویی آگاهانه و مختارانه با تندبادهای زندگی. پس نوع بشر، ناقص و نابالغ آفریده شده است تا در پرتو تلاش‌های آگاهانه و مختارانه خود و دست و پنجه نرم کردن با انواع حوادث و ناملایمات طبیعت، و زندگی در این محیط مناسب برای پرورش روح، رشد نماید و به جرگه مقربان درگاه الهی بار یابد. چنانچه وصول به این هدف الهی در این عالم به‌جهت برخی موانع، میسر نگردد، فرایند تکامل و تربیت در عالمی دیگر و جاوید ادامه خواهد یافت تا همه در پایان، به عالم ملکوت راه پیدا کنند. بنابراین فلسفه تحقق شرور همان پرورش روح است و دنیا، محیطی مناسب برای انسان‌سازی است و بهشت اخروی و لذت‌های بی‌پایان آن، جبران‌کننده و توجیه‌کننده همه این درد و رنج‌های دنیوی است (جان هیک، ۱۳۷۲: ۹۸-۱۰۵). «پس نباید شر را نوعی انحطاط از حالت خلوص و خیریت به‌شمار آورد بلکه باید آن را مرحله‌ای اجتناب‌ناپذیر در مسیر تکامل و تنازع بشر دانست» (پترسون و دیگران، ۱۳۸۹: ۲۰۵).

۵- شر متضاد خیر است و براساس قاعده تعرف الأشياء بأضدادها، برای درک خیر و دانستن قدر و ارزش آن، ضروری است، همان‌طور که رنگ سرخ را از طریق رنگ‌های مقابل و متضادش می‌شناسیم (گیسلر، ۱۳۹۱: ۵۴۲).

۶- شرور، زمینه‌ساز و شرط ضروری برای تحقق خیرات و فضایل اخلاقی هستند. در سایه شرور است که فضایی همچون همدردی و کمک به بینوایان شکوفا می‌شوند. «بدون جنگ، شکنجه و بی‌رحمی نه قدیسی مطرح می‌شد و نه قهرمانی به‌وجود می‌آمد. شر به خیر فرضی بزرگتر اینچنینی که بر رنج آدمی می‌چربد، امکان و اجازه بروز می‌دهد» (Warburton, 1995: 22).

۷- شرور وسیله‌ای برای تیبیه خطاکاران (مکافات عمل) و هشدار برای بدکاران است (گیسلر، همان: ۵۴۳؛ پترسون و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۹۶).

۸- شرّ به منظور عبرت دیگران تجویز می‌شود مثل ابتلای حضرت ایوب به بلایا، که افزون بر دلالت بر ثبات قدم او در ایمان خویش، بر معرفی او به عنوان سرمشق و الگوی صبر و مقاومت برای دیگران هم دلالت می‌کند (گیسلر، همان: ۵۴۳).

۹- شرور با نگاه زیباشناسی، زیور و زینت و خالی در چهره عالم طبیعت است، همان‌طور که یک اثر هنری با ترکیب همه اجزاء و قطعاتش (با نگاه کل‌نگرانه) زیبا به نظر می‌رسد. «یک قطعه موزاییک ممکن است زشت باشد، ولی برای کلی زیبا یک جزء اساسی محسوب می‌شود» (گیسلر، همان: ۵۴۴). «هماهنگی کلی در یک قطعه موسیقی معمولاً مستلزم ناهمخوانی‌ای است که بعداً برطرف می‌شود؛ یک نقاشی نوعاً دارای بخش‌های زیاد تاریکی و همین‌طور ماده رنگی روشن‌تری است. مشابه این، طبق استدلال، شرّ به هماهنگی فراگیر یا زیبایی عالم کمک می‌کند» (Warburton, 1995: 22).

۱۰- نظام هستی و عالم طبیعت دارای قوانینی است و روابط موجودات در نظام طولی و عرضی براساس آن قوانین تنظیم می‌شود و در بین پدیده‌های عالم طبیعت نیز قوانین مستحکمی حکفرماست. براساس این قوانین، روابط و مناسبات اشیاء و پدیده‌ها شناخته می‌شود و عملکرد آن‌ها پیش‌بینی می‌گردد و متناسب با آن، برنامه ریزی صورت می‌گیرد. گرچه جهت‌گیری کلی و اصلی در این نظام به سمت خیرات است و خود همین قانونمندی، خیرات بزرگی به همراه دارد، لکن شرور نیز پیامد ضروری و تبعی این نظام و قوانین حاکم بر عالم است (پلین، ۱۳۸۳: ۲۵۰؛ پترسون و دیگران، ۱۳۸۹: ۲۰۱).

۱۱- نظریه دیگری که در این خصوص گفته شده است و در آثار فلسفی و کلامی ما حضوری پررنگ دارد، همان نظریه قائل به کاملیت و خیریت عالم و عدمی انگاشتن شرّ و ارجاع آن به ماده و استعداد و حرکت و تضادی است که لازمه این عالم است و انفکاک آن از عالم طبیعت، مستلزم نابودی این عالم، و نابودی و عدم آفرینش این عالم به منظور فرار از شرور آن نیز، مستلزم محال ذاتی (نفی علیت) و امری غیرحکیمانه است که قدرت و حکمت، بدان تعلق نمی‌گیرد^۴ (ابن‌سینا، ۱۳۶۳: ۴۲۲-۴۱۴).

۱۲- توجیه دیگر در این زمینه، که رگه‌های آن در تفکر فلسفی ما هم وجود دارد، بر بهترین بودن این جهان از میان جهان‌های ممکن تکیه می‌کند. توضیح اجمالی این مدعا این است که براساس رای فیلسوف مشهور آلمانی لایب‌نیتس (۱۶۴۶-۱۷۱۶)، خداوند به عنوان وجود ضروری و خیر و عالم و قادر مطلق، قبل از آفرینش، جهان‌های ممکن مختلفی برای گزینش و آفرینش در اختیار و پیش‌رو داشت. خیریت و کمال مطلق او، مستلزم انتخاب بهترین جهان برای آفرینش بود؛ بر همین اساس، طبق اقتضای خیریت و قدرت مطلقه او، این جهان موجود، بهترین جهان از میان

جهان‌های ممکن است (پلنتینجا، ۱۳۷۴: ۲۱۰). در واقع، کمال‌اعلای خدا به عنوان یک موجود ضروری، اقتضا می‌کند که نظام موجود در جهان، کامل‌ترین نظام ممکن باشد (پیلین، ۱۳۸۳: ۲۵۲)؛ اما از آنجا که هر مخلوقی به‌جهت مخلوقیت، ناقص و ناتمام است، این جهان نیز دارای میزانی از شرّ خواهد بود. لکن اولاً این جهان با همه لوازمش از جمله شرور - که مورد پیش‌بینی خدا هم بوده - نسبت به جهان‌های رقیب بهترین جهان ممکن بود. ثانیاً حداکثر توازن و تعادل بین خیر و شرّ، در آن وجود دارد. ثالثاً همین شرور در تحقق بخشی به خیرات و بهترین بودن این جهان، نقش و سهم بسزائی ایفا می‌کنند (مایکل پترسون، ۱۳۹۷: ۱۲۲-۱۲۳؛ همو و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۹۷).

۱۳- راه‌حل پرآوازه دیگر در این زمینه، از *آلویین پلنتینگا* است که به نظریه دفاع مبتنی به اختیار انسان مشهور است. براساس این نظریه، خداوند عالم و قادر و خیرخواه مطلق، عالمی را آفرید که دارای موجودات حقیقتاً مختار یعنی انسان باشد؛ چرا که چنین جهانی، ارزشمندتر و حکیمانه‌تر از جهانی است که مخلوقات آن روبات‌گونه و فاقد اختیار باشند. از طرف دیگر، لازمه چنین اختیار واقعی، جواز و تحقق شرور هم است. بنابراین شرور، مولود نامیمون اختیار مبارکی است که وجود آن بر نبود آن ارجحیت دارد (پلنتینجا، ۱۳۷۴: ۲۰۵). پرواضح است که این نظریه به فرض قوت، شرور اخلاقی را توجیه نموده و از تبیین شرور طبیعی عاجز است. اینجاست که پلنتینگا برای فرار از اشکال، شرور اخلاقی عام را مطرح می‌نماید و احتمال تحقق شرور طبیعی به واسطه دخالت موجودات پلید مختار (شیاطین) را به پیش می‌کشد و بدین طریق همه شرور را به شرور اخلاقی ارجاع می‌دهد (Chad, 2009: 134). برخی از متفکران معاصر حوزه دین‌شناسی با صراحت بیشتر در زمینه برخی از شرور طبیعی می‌نویسد: «اما سایر شرور طبیعی ممکن است نتیجه اختیار موجودات روحانی‌ای باشد که برخلاف ما تاحدی قدرت کنترل طبیعت را نیز دارند و این چیزی است که اغلب نادیده گرفته می‌شود. هرچه باشد کتاب مقدس از نبرد موجوات شیطانی و موجودات روحانی سخن می‌گوید...هم‌ندا با عیسی می‌گوییم این کار دشمن است» (کلارک پیناک، ۱۳۹۸: ۴۲).

۱۴- نظریه دیگری که در این زمینه وجود دارد و از اساس، به‌جهت تکیه بر فلسفه خاص، متمایز از راه‌حل‌های قبلی است، همان رویکرد الهیات پویشی است. قائلان به این رویکرد یعنی *آلفرد نورث وایتهد* (۱۸۶۱-۱۹۴۷)، *چارلز هارتشورن* (۱۸۹۷-) و *دیوید ری‌گرفین* (۱۹۳۹-) بر این باور هستند که کل واقعیت اعم از خدا و عالم، در پویش و تکامل و تکاپو به‌سر می‌برد. خدا در نظر اینها دارای دو طبیعت است: طبیعت اولیه که همان ذات و اهداف و امکان‌های ازلی و ابدی اوست، طبیعت تبعی و ثانویه که همان تجارب و واکنش‌هایش به رویدادهای مخلوقات است. خداوند از حیث طبیعت نخست، ازلی و ابدی و لایتغیر است؛ لکن در بعد تبعی و قلمرو ثانوی، مدام

تغییر می‌کند (مایکل پترسون، ۱۳۹۷: ۱۳۱؛ باربور، ۱۳۷۴: ۴۷۳). براساس این تلقی، همه واقعیت‌ها متناسب با هویت خویش، خلاق و مبتکر و آزاد هستند و پیوسته در مسیر پویا، ظرفیت‌ها و امکانات خویش را محقق می‌سازند. خداوند نیز در این فرایند به‌طور پیوسته مشارکت می‌کند و به مخلوقات در طی این مسیر و انتخاب‌های نیکو و بهتر یاری می‌رساند و از این تحولات، متاثر شده و بر اندوخته‌ها و آگاهی‌های او افزوده می‌شود. رابطه خدا و عالم همچون نفس و بدنی است که از یک منظر، مجتمع و واحدند، لکن از منظری دیگر نسبت به هم تاثیر و تأثر دارند و نفس نیز گرچه ذاتا متمایز از بدن است، لکن در بدن حضور دارند و در منطقه صفات مدام از آن تاثیر می‌پذیرد و رشد می‌کند (باربور، همان: ۴۷۲-۴۷۵). به بیان دیگر، یک دسته امور و رویدادهای ضروری، متناهی، بسیار ریزتر، نامنظم (chaos) و بی‌شکل و فانی در قلمرو خداوند وجود دارند که عاری از قدرت و انرژی (در عام‌ترین معنای آن) و خلاقیت ذاتی نیستند. جهان منظم ما (cosmos) که متشکل از کوارک‌ها، فوتون‌ها، الکترون‌ها و پروتون‌ها و مانند آن‌ها (جوهرهای ماندگار) است، از تبدیل همان رویدادهای آشوبناک شکل گرفته و با تعیین بخشی به خود و تاثیرگذاری بردیگری و انفعال از آن به تکامل خود ادامه می‌دهد و بدین طریق، خلاقیت ذاتی خود را به نمایش گذاشته و کاملتر می‌شود؛ حتی اختیار انسان نیز مولود میلیاردها سال تکامل است (گریفین، ۱۳۹۸: ۱۰۳-۱۰۸).

برپایه این تفکر، علم خداوند محدود به واقعیت‌ها و وقایع گذشته و حال است و به اتفاقات آینده و وقایع مبتنی بر انتخاب‌های آزادانه موجودات به دلیل نامشخص بودن تعلق نمی‌گیرد و با توجه به پیدایش موقعیت‌ها و تجارب جدید، مدام، متحول و کامل‌تر می‌شود. قدرت خداوند نیز نه انحصاری و نامتناهی بلکه قدرتی برتر لکن محدود است و خلاقیت و افعال آزادانه موجودات، مشمول آن قدرت نیستند. «از این رو قدرت خداوند بر هر موقعیت و در جهت دادن به جریان موقعیت به طور کلی، ضرورتا محدود است» (جان هیک، ۱۳۷۲: ۱۰۸).

گرچه هدف خداوند برای جهان، تحقق حداکثری ارزش‌ها و خیرات است و خداوند به‌طور پیوسته امکانات تحقق آن‌ها را فراهم می‌کند، لکن همه پدیده‌ها حتی کوارک‌ها و ویروس‌ها و ذرات ریز اتمی با توجه به هویت خلاق و قدرت ذاتی و آزادشان، دفتر افعال خود و همدیگر را خودشان رقم می‌زنند و در سایه همین انتخاب، شروری را نیز مرتکب می‌شوند و از آن هدف الهی تخطی می‌نمایند (گریفین، ۱۳۹۸: ۱۰۸؛ مایکل پترسون، ۱۳۹۷: ۱۳۲-۱۳۳) و بقول وایتهد مادامی که انطباق کامل با تدبیر الهی نباشد شر وجود خواهد داشت (جان هیک، همان: ۱۰۹).

پس شرور لازمه این جهان سراسر تغییر و محصول انتخاب موجودات ذاتا خلاق و قادر و مولود «قدرت مقاومت در برابر اراده الاهی است قدرتی که ذاتی مخلوقات است و مخلوقات به- واسطه ماده ازلی که از آن ساخته شده‌اند دارای آن قدرت هستند» (گریفین، ۱۳۹۸: ۱۰۳) و قدرت خداوند نیز بر حذف آنها توانا نیست و «باقی کار بر عهده ما و مخلوقات هم‌ردیف ماست» (هسکر، ۱۳۹۸: ۶۳)؛ لکن خداوند در شادی‌ها و دردها و رنج‌های آدمیان شریک است و از آنها متأثر و منفعل می‌شود و همچون رفیقی مهربان، با ما همدرد و همنرنج است (باربور، همان: ۴۷۱) و هدف خداوند این است که با ترغیب و تشویق مداوم (نه اجبار) و تدارک امکان‌های جدید در فرایند شکوفایی مستمر، به تجربه انسان‌ها غنا بخشد و درنهایت، خیر و نجات برای جهان حاکم گردد (پترسون و دیگران، ۱۳۸۹: ۲۰۹).

مطالب و موارد فوق در تبیین و توجیه شرور در این بخش عالم طبیعت، راه‌حل‌ها و رویکردهای مشهور در این زمینه است. براهل تحقیق روشن است که در باب این نظریه‌ها، اشکالات و پاسخ‌ها و مباحث گسترده‌ای مطرح شده‌است و باب گفتگوهای آزاد و سنگین و عمیق و ظریف در این زمینه همچنان مفتوح است.

در باب این راه‌حل‌ها بحسب هدف و اقتضا و گنجایش این مقاله، تنها به ذکر این نکات بسنده می‌کنم که اولاً همه این رویکردها و مباحث و تحلیل‌ها و تبیین‌ها به حوزه معرفتی و ساحت باورهای انسان تعلق دارند نه ساحت احساسات و عواطف و کل ساحت وجودی انسان. بنابراین برای اقناع روحیه پرسشگری و حقیقت‌طلبی اهل پرسش و دغدغه، مناسب و قابل طرح هستند و برای تسکین درد و رنج‌های وجودی، افزون بر این بینش‌ها و عینک‌ها، به مشارکت و مراقبت همدلانه و مهربانانه نیاز است. ثانیاً هیچ‌یک از این راه‌حل‌ها، از جامعیت کافی و قدرت پاسخ‌گویی به همه پرسش‌ها در خصوص ابعاد مختلف مسئله شر به‌ویژه شرور فراوان و گزاف برخوردار نبوده و از حمله و سیل انتقادات جان سالم به‌در نبرده‌است. از طرف دیگر بسیاری از این راه‌حل‌ها نسبت به هم متنافر و مانع‌الجمع هم نیستند. بنابراین در تبیین شرور از اکثر آن‌ها می‌توان بهره برد؛ به‌عنوان مثال ممکن است برخی از شرور را با یکی از این راه‌حل‌ها تبیین نمود و برخی دیگر را با راه‌حل دیگر توجیه کرد و حتی ممکن است یک مصیبت پیش آمده را با ترکیبی از چند راه‌حل تبیین کرد. ثالثاً راه‌حل یا ترکیبی از راه‌حل‌های انتخاب شده را در مورد هر حادثه و بحران پیش آمده از جمله بحران کرونا نیز می‌توان جاری کرد و بر آن اساس، به تبیین آن پرداخت. ثالثاً درمقام مواجهه و فلسفه‌ورزی و دین‌پژوهی، همه ابعاد موضوع از حیث هستی‌شناسی و خداشناسی و انسان‌شناسی و آخرت‌شناسی را باید در نظر گرفت؛ به بیان دیگر با نگاه جامع به نظام و عوالم

هستی و براساس یک منظومه فکری منسجم به تحلیل و تبیین موضوع پرداخت و از هرگونه گرفتاری در دام تناقض و تهافت در حوزه افکار پرهیز نمود.

«کرونا» به مثابه شر وجودی

همان‌طور که در مباحث قبلی اشاره کردیم در باب مسئله شرّ به دو صورت کلی می‌توان مواجه شد: الف- بحث فلسفی و الهیاتی؛ ب- درگیر و گرفتار شدن در چنگال شرّ و تکاپو برای نجات از دست آن و معنادار نمودنش. مباحث پیش‌گفته عمدتاً ناظر به مقام اول بود و به حوزه حکمت نظری و ساحت باورها تعلق داشت؛ اما ساحت دوم، معرکه چالش‌های وجودی است که در آن، فرد در ساحت عاطفه و احساس و بالاتر از آن، در ساحت تمام اقلیم وجود خود، با درد و رنج درگیر است و آن را تجربه می‌کند و در بحبوحه آن تجربه تلخ، معبود و معشوق خود (خدا) را مورد خطاب قرار می‌دهد و با زبان حال زمزمه می‌کند که «ما زیاران چشم یاری داشتیم!» این رویارویی اخیر با پدیده شرّ را با تعبیری همچون شرّ وجودی (existential)، دینی (religious problem)، اخلاقی (moral problem) شبانی (pastoral problem)، عاطفی (emotional problem) و روان‌شناختی (psychological problem) نام می‌برند.

فرض کنید فرد یا افرادی خودشان به ویروس کرونا مبتلا شده‌اند و در مرحله حادّ بیماری قرار دارند یا خودشان مبتلا نشده، بلکه نزدیکان یا دوستانشان بدان گرفتار گشته‌اند؛ یا در حال حاضر، هر دو فرض منتفی است؛ لکن ترس و وحشت دارند از اینکه خود و نزدیکانشان بدان مبتلا شوند یا از دیدن و شنیدن درد و مشقت دیگران و هم‌نوعان خود دچار غم و رنج می‌شوند یا شغل و کار و درآمد خود را از دست داده‌اند و می‌دهند و بدان خاطر مغموم و نگران هستند یا از وضعیت نامعلوم اقتصادی و اجتماعی آینده دل‌نگرانند. با کنجکاو در باب ابعاد و لوازم این پدیده، زنجیره و تسلسلی از دل‌نگرانی و اضطراب، وجود فرد را احاطه می‌کند و سیل اطلاعات و اخبار منفی و شایعات متنوع نیز آن بار گران را سنگین‌تر نموده و سایه وحشت را بر مملکت وجودی او حاکم کرده و عالم انفسی او را تیره و تار می‌کند. در این وضعیت، ممکن است افراد گرفتار، نگاهی هم به آسمان افکنند و چشم بدان دوزند و از خدای آسمان و زمین، انتظار یاری داشته‌باشند و در صورت عدم تحقق این خواسته، به ناامیدی و رهاشدگی و بی‌پناهی روی‌آوردند (فینبرگ، ۱۳۹۸: ۵۵۰). آری این است همان شرّ وجودی که تمام وجود او را فرا گرفته و باورهای دینی او را به چالش می‌کشد. در اینجا دفاعیه‌ها و مجادلات فلسفی و الهیاتی «اگر چه ممکن است زمانی که در اتاق خلوت فلسفه-ورزی به فکر مشغولیم، برای حل مسئله‌های منطقی شرّ کافی باشد، چه بسا وقتی انسان شخصا

شر و حشمتناکی را تجربه کرده یا شاهد آن است، پوچ و بی‌معنا باشد... اساساً این درد در قلب است نه در ذهن؛ این مرهم باید همه وجود انسان را آرام سازد» (جیمز کلارک، ۱۳۹۷: ۷۳۸، ۷۳۶).

همان‌طور که قبلاً گفته شد این قبیل دردها و رنج‌ها (شرور)، همان شرور حقیقی هستند که در میان مخلوقات و کرات و کهکشان‌های بی‌شمار، حیوانات (در مرتبه نازل) و آدمیان (در یک سطح بالاتر) به آنها دچار می‌شوند و در ذهن و ضمیر و درون خود، آنها را ذوق و تجربه می‌کنند. بدون شک برخی افراد مبتلا به این شرور به حد و مرحله‌ای می‌رسند که از لحاظ جسمی و روحی، بیمار تلقی می‌شوند. راه مواجهه با این قبیل افراد، مداخلات پزشکی و روانشناسی در کنار تیمارهای اخلاقی و مراقبت‌های ویژه است؛ اما تعداد کثیری با برخورداری از سلامت قوای ادراکی و تعادل روحی همچنان درگیر درد و رنج و پرسش‌های دینی هستند. در اینجا است که دو گونه رویکرد، کارساز و رهگشاست: الف- خود این افراد می‌توانند جهت پاسخگویی به پرسش‌ها و مطالبات عقلی خود در میانه بحران، از راه‌حل‌های ارائه شده در بخش نظری و فلسفی و الهیاتی بهره‌گیرند و با آراسته شدن به آن جهان‌بینی و بصیرت در ساحت باورها، به تفسیر و معنابخشی به وضعیت پیش‌آمده بپردازند و دیگران نیز می‌توانند در این زمینه به یاری آنها بشتابند. پشتوانه این مدعا این است که ساحت باورها و اندیشه‌ها و به تعبیر فلسفه اسلامی حکمت نظری، بی‌ارتباط با ساحت عواطف و احساسات و سایر ابعاد وجودی انسان و گسسته از آنها نیست و داشتن یک منظومه فکری، در مواجهه با مشکلات عملی و رویارویی با پدیده‌های رنج‌آور بسیار موثر است. «به‌طور کلی مطالعات روان‌شناختی و فلسفی متقاعد کننده بسیاری وجود دارد که کاملاً بی‌ارتباط با موضوع خدا و شر، رابطه میان منطق و احساس یا باور و تجربه را نشان می‌دهند. این مطالعات نشان می‌دهند که باورهای شخص، گستره و کیفیت تجربه وی را مشخص می‌کنند. تعجبی ندارد که در بحث از مسئله شر، سیدنی هوک اظهار می‌دارد که در هیچ دین توحیدی که خدا را قادر مطلق و خیرخواه می‌داند و متافیزیکی که جهان را عقلانی، ضروری و خیر می‌داند، جایی برای تراژدی‌های حقیقی وجود ندارد» (مایکل پترسون، ۱۳۹۷: ۱۴۴-۱۴۵).

افزون بر رویکرد مذکور آنچه در چنین وضعیتی کارساز و تسکین‌دهنده است توجه، همدردی و محبت است؛ حتی برخی از این افراد در این موقعیت «نه نیازمند روشنگری فلسفی بلکه محتاج مراقبت شبانی هستند» (Chad, 2009: 139). سخن جالب جان قینبرگ در این زمینه چنین است: «دختر بچه‌ای را در نظر بگیرید که به محوطه بازی می‌رود تا بازی کند. هنگام بازی به زمین می‌خورد و پوست زانویش کنده می‌شود. به سمت مادرش می‌دود تا آرام شود. اکنون مادرش می‌تواند چند کار انجام دهد. ممکن است به دخترش بگوید که این اتفاق به این دلیل افتاده که خیلی تند دویدی و مراقب نبودی به کجا می‌روی؛ دفعه بعد باید بیشتر مراقب باشی. یا می‌تواند

در صورتی که از قوانین فیزیک و علیت اطلاع داشته باشد، آن قوانین را برای دخترش توضیح دهد و بگوید او به دلیل عملکرد این قوانین به این شکل زخمی شده است. یا حتی احتمال دارد مادر دقایقی برای کودک خود درس‌هایی را شرح دهد با این مضمون که خدا قصد داشته از طریق این تجربه به دخترک چیزهایی بیاموزد. اگر مادر مکث کند و از دخترش بپرسد که فهمیدی دلبندم؟ تعجب نکنید اگر دخترک پاسخ دهد: بلی مامانم؛ ولی هنوز درد می‌کنه! هیچ یک از آن توضیحات در آن زمان، درد او را متوقف نمی‌کند. کودک به گفت‌وگو نیاز ندارد. او نیاز دارد مادرش او را در آغوش بگیرد و ببوسد. زمان برای گفت‌وگو و بحث زیاد است؛ اکنون او به تسلاً نیاز دارد» (فینبرگ، ۱۳۹۸: ۵۵۶-۵۵۵).

تبیین‌ها و موشکافی‌ها و تاکیدات تکان‌دهنده و ظریف ادیان الهی در دستگیری از بینوایان و همدردی با دردمندان و مصیبت‌زدگان (برای نمونه رک: پورمحمدی، ۱۳۹۲: ۲۲-۳۴)، دستورالعمل‌های مکاتب اخلاقی به‌ویژه اخلاق کاربردی، فرهنگ عمومی متعالی و اخلاق محور، مشاوره‌های روان‌شناختی و جامعه‌شناختی، مدیریت عالمانه و پاک و عادلانه و مسئولانه حاکمان و مدیران، از جمله شرایط و عواملی هستند که می‌توانند در این‌جور موقعیت‌ها، نقش مهمی در تسکین دردها و تقلیل مرارت قلب‌ها ایفا نمایند.^۵

درس‌ها و پیامدهای بحران «کرونا ویروس»

همان‌طور که گفته شد، خود این ویروس همچون ویروس‌های دیگر از اجزا و عناصر طبیعی (یا دستکاری شده) این کره خاکی محسوب می‌شود و برای خود، مشخصات و رفتارهای خاصی دارد و با تکثیر در سلول‌های زنده به بقای خود در این میدان نبرد ادامه می‌دهد. لکن از آنجا که سلامتی و حیات آدمی در این منازعه به‌خطر می‌افتد و این به‌خطر افتادن، از لحاظ فراگیری گسترده است، شرّ و بحرانی جهانی شکل گرفته و ساحت‌های مختلف فکری، الهیاتی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و سیاحتی زندگی و تمدن بشری در دنیای مدرن را تحت تاثیر قرار داده است. برخی از این تاثیرات عبارتند از:

۱- بدون شک یکی از وجوه غالب زندگی بشر امروز در بعد فرهنگی، روی‌آوری به زرق و برق حاصل از تکنولوژی، و مشغولیت و به‌سر بردن در حال و خوشی‌ها و لذت‌های روزمره و نقد است. آنچه در جهان جدید «به‌عنوان هدف تبلیغ می‌شود، این است که خوش باشیم، بیشتر بخریم، بیشتر مصرف کنیم، بهتر بپوشیم، و بیشتر به غفلت بگذرانیم» (سروش، ۱۳۸۲: ۱۹). طوفان وسونامی کرونا ویروس با سرپنجه‌های زهرآلود

خود، دریای ظاهرا آرام آدمیان را به لرزه درآورده و بار دیگر در این قرن پرمشغله، پرسش‌های دیرین و بنیادین را تقویت نمود؛ پرسش‌هایی در باب معنا و هدف زندگی و آینده جهان و سرنوشت تمدن‌ها.

۲- بشر امروز براساس اقتضائات مدرنیته و جریان سکولاریزم، چنان مفتون و دلباخته علوم تجربی و محصول آن یعنی تکنولوژی هست که گمان می‌کند این علوم و فرآورده‌های آن، حلال مسائل و مشکلات اوست. این نگرش، از حیث روان‌شناختی، غروری به برخی آدمیان تحویل داده است که براساس آن، دچار علم‌زدگی (scientism) و علم‌پرستی شده و تنها علوم ناظر به کمیات و امور قابل تجربه را مورد اتکای خود می‌دانند (الیاده، ۱۳۷۵: ۴۱۲) و از دیدن محدودیت‌ها و ناتوانی‌های آن باز مانده‌اند. «این علم‌زدگی و مادی‌انگاری، به نوبه خود، انسان متجدد را در باب ارزشهای ذاتی و غائی، علل غائی، معناهای وجودی و کلی، و کیفیت‌ها گیج و سرگشته کرده است» (ملکیان، ۱۳۸۱: ۳۷۶).^۶ کرونا ویروس خزنده و ریزنقش، خط بطلان بر روی این انگاره کشید و باصدای رسا فریاد زد که درست است که علم حلال بسیاری از مسائل و مشکلات بشر است و «خود به خود، هیچ عیب و ایرادی ندارد» (همان) و اهمیت غیر قابل انکاری در زندگی انسان دارد، لکن همین علم، محدودیت‌های غیر قابل انکاری هم دارد. پرواضح است که علم و اذعان به این محدودیت‌ها و پرهیز از افتادن در دام مغالطه کنه و وجه، نقش مهمی در مواجهه با مشکل و آمادگی برای رویارویی با آن، و بهره‌مندی از ساحت‌ها و نگرش‌های دیگر دارد.

۳- کروناویروس گرچه پوشالی بودن اندیشه علم‌پرستی را نشان داد، لکن در کنار آن، اهمیت علم و تکنولوژی را هم آفتابی کرد؛ علم و تکنولوژی که اولاً در مقام معالجه و درمان سخت در تلاشند. ثانیاً با تلاش آگاهانه و روشمند، درصد کشف و تولید واکسن و درمان آن نیز هستند. ثالثاً نقش بارز خود را در حل برخی از مشکلات در این فضای غبارآلود به‌خوبی ایفا نمودند مثل نقش‌آفرینی در امور تجاری و آموزشی.

۴- برخی گمان می‌کنند که کسانی در اتاق‌های فکر نشسته‌اند و برای جریان تاریخ و آینده ملل طرح و نقشه می‌کشند و روند امور براساس آن نقشه پیش می‌رود و آدمیان، بازیگران آن صحنه از پیش طراحی شده‌اند. کرونا ویروس نشان داد که این انگاره نیز توهمی بیش نیست و مسیر تاریخ و تمدن بسیار پریپیچ و خم، و متاثر از عوامل پیدا و ناپیدای بسیاری است و با یک اتفاق خطیر و ناگهانی، کل برنامه‌ها دگرگون می‌شود.

- ۵- کرونا ویروس با زبان بی‌زبانی این تفکر روشن را روشن‌تر کرد که جهان ما در سایه پیشرفت علم و تکنولوژی و ارتباطات، حقیقتاً یک دهکده و یک خانواده است و زمین همچون کشتی واحدی است که ساکنانش، سرنشینان آن کشتی هستند و بقا و فنای آن‌ها به همدیگر وابسته است و یک اتفاق در یک بخش، در کل این گیتی طنین‌انداز می‌شود. نتیجه لاینفک این ایده، روی‌آوری اعضای این خانواده به آشتی با همدیگر و پرهیز از جنگ‌ها و ظلم‌ها و خشونت‌ها و استثماریها، به‌خاطر منافع مشترک است.
- ۶- کروناویروس با رفتار بی‌غل و غش خود آشکارا نشان داد که عزیزترین چیز برای عامه مردم همچنان جان و سلامتی خود آن‌هاست. مشغولیت بیش از حد آدمیان به امور زندگی و اصالت دادن به وسایل، و تبلیغات و القائات فراوان، تصویری را برای اذهان تحمیل کرده‌بود که براساس آن، گویی برخی عناوین و مفاهیم انتزاعی مثل «جامعه» و «شرکت» و «کشور» واقعیت‌های عینی و خارجی، و برخی وسایل واقعا اهداف هستند و آدمیان برده و بنده و درخدمت آن‌ها. کرونا ویروس نشان داد که در وقت اضطرار و «موقعیت‌های مرزی»، آدمیان با صرافت طبع اظهار می‌کنند که جان و تن ما برای ما از همه اینها باارزش‌تر است و با نبود ما، هیچ‌یک از آن‌ها دارای اعتبار و وجاهت نیستند. همه آن‌ها برای ما هستند نه همه ما برای آن‌ها.
- ۷- همان‌طور که در علوم اجتماعی گفته می‌شود و تاریخ بشریت نیز بدان صحنه گذاشته است، آدمیان موجودات اجتماعی هستند و در پرتو همین اجتماعی زیستن و اقصائات برخاسته از آن در گذر زمان، آداب و سنن و شعائر و مناسک خاصی در جوامع مختلف شکل گرفته است و روابط و مناسبات خاصی بین آدمیان، رایج و حاکم گشته است و فرهنگ جهانی و خرده‌فرهنگ‌های متنوعی به‌وجود آمده‌است. کروناویروس، بسیاری از این ساختارهای فرهنگی را به چالش کشید و آدمیان را از آن‌ها و همدیگر جدا نمود و حس تنهایی و فردیت را بیش از پیش در آدمیان احیا نمود و حتی مرگ غریبانه را در میان جمع تنهائیان به‌نمایش گذاشت!
- ۸- برخی افراد در میان ملل و نحل هستند که بر جنبه درمان‌گری دین متمرکز شده و بدان تاکید می‌کنند و با هر انگیزه‌ای، سخت در تلاش هستند تا چهره طبیعیانه و نسخه معالجه‌کننده‌ای از دین و مناسک و شعائر دینی برای مداوای امراض جسمانی و اختلالات روحی عرضه کنند و بدین طریق، مشتریان و مراجعه‌کنندگان زیادی را جذب کنند و در کنار کسب درآمد، حوزه دین و دیانت را پررونق و جذاب نگاه‌دارند. این گروه در رویارویی با بحران کروناویروس با چالش و آزمون بزرگ مواجه گشته‌اند و پیروان و مریدانشان در

این ایام سخت، چشم به حرفه پزشکی و طبابت آن‌ها دوخته‌اند، لکن آن‌ها را بالاسر خود نمی‌بینند و از واکسن و دارو و پرستاری آن‌ها خبری نیست!

۹- کروناویروس که با جثه ذره‌وار خود به جنگ با غول‌هایی چون اقتصاد جهانی، شرکت‌های عظیم تجاری، پارک‌های شهری، مراکز بزرگ تفریحی و تجاری، مؤسسات آموزشی و ورزشگاه‌های ورزشی رفت و آن‌ها را به تعطیلی و ورشکستی کشاند و سیلی از بیکاری و سرگردانی را در این عصر به‌راه انداخت، نشان داد که بنای زندگی و فرهنگ و تمدن بشر با وجود ظاهر خیره‌کننده‌اش همچنان شکننده است.

۱۰- پدیده کرونا در کنار نقش‌ها و آثار سلبی خود، آثار مثبتی نیز دارد. رجعت آدمیان به فطرت اولیه و عالم انفسی، تحقق و شکوفایی روحیه همدلی، خیرخواهی، همکاری و همیاری از جمله آن آثار مبارک هستند.

نتیجه

از تامل در مباحث پیش‌گفته این نتایج حاصل می‌شود که «کروناویروس» مصداق بارز شرّ طبیعی فراگیر در عصر حاضر است و در تحلیل نهایی آشکار می‌شود که شرّیت آن نه به‌جهت اصل هستی آن و تلاشش برای بقا در این بخش از عالم طبیعت و میدان مبارزه، بلکه از آن جهت است که به سلب سلامتی و حیات آدمی منتهی می‌شود. پس شرّ حقیقی در این ماجرا همان درد و رنجی است که انسان در عالم انفسی خود آن را آشکارا تجربه می‌کند و دنبال تبیین خردپسندی است که تجویز آن در این عالم از طرف خدای علیم و قدیر و خیره‌خواه را توجیه نماید و همین‌طور دنبال نسیم دلنوازی است که با روح و نفس اخلاق، به یاری او بشتابد و با دست نوازش‌گرش، مرهمی بر این درد طاقت‌فرسای او بگذارد.

به نظر می‌رسد در حوزه معرفتی و اقلان عقلی، از نگرش‌ها و راه‌حل‌های مختلفی می‌توان استفاده نمود و حتی از ترکیبی از تبیین‌های ارائه شده می‌توان بهره برد. پرواضح است که سنخ روانی فرد و نظام فکری پیشین او، نقش مهمی در گزینش و پذیرش راه‌حل ایفا خواهد کرد. در حوزه عاطفی و وجودی نیز استفاده از اخلاق و روانشناسی و آموزه‌های غنی دینی در این زمینه بسیار راهگشا و آرامش‌بخش خواهد بود.

«کروناویروس»، افزون بر احیای پرسش‌های دیرین فلسفی و الهیاتی در این دوره، نتایج عجیب دیگری هم به دنبال دارد. به لרزه درآوردن عالم اندیشه‌ها، بنیان‌های فرهنگی، اقتصادی - تجاری، آموزشی و سیاسی و جهانگردی از جمله آثار این ویروس ذره‌وار و پر قدرت است.

با کشف و تولید واکسن و داروی این ویروس به دست متخصصان امر، بازیگری و شیطنت آن نیز پایان خواهد یافت؛ اما نقش‌ها و درس‌های آن در کتاب و حافظه تاریخ همچنان خواهند ماند. انتظار این است که بشر از این درس‌ها همواره عبرت بگیرد و همیشه منتظر و آماده رویارویی با این قبیل مهمان‌های زهرآلود باشد و این نکته را همواره آویزه گوش خود کند که زندگی، پیچیده‌تر و پررمز و رازتر از آن است که تصور و تخیل می‌شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. استدلال اپیکور در این زمینه چنین است: ۱- خدا می‌خواهد شرور را از بین ببرد، ولی نمی‌تواند. ۲- شرور را نمی‌خواهد از بین ببرد ولی می‌تواند. ۳- نه می‌خواهد از بین ببرد و نه می‌تواند. ۴- هم می‌خواهد از بین ببرد و هم می‌تواند. فروض سه‌گانه نخست باطل است و تنها فرض چهارم متناسب با خداست؛ لکن شرور هم واقعیت دارند. پس این شرور از کجا ناشی می‌شوند و چرا او اینها را از بین نمی‌برد؟ (پیلین، ۱۳۸۳: ۲۴۷-۲۴۸).
۲. تعریف ابن‌سینا از لذت و الم یعنی درد چنین است: «انَّ اللدَّةَ هی إدراک و نیل لوصول ماهو عند المدرک کمال و خیر من حیث هو کذلک و الألم هو ادراک و نیل لوصول ما هو عند المدرک آفة و شر» (۱۳۷۵: ج ۳: ۳۳۷). برخی با نگاه امروزی در این زمینه می‌گویند: «ادراک درد عبارت است از ثبت اطلاعات درباره آسیب بافت در سیستم عصبی» (فرانچسکوئی، ۱۳۹۷: ۶۷۰).
۳. در زمینه درد حیوانات مراجعه شود به مقاله «مسئله درد و رنج حیوانات» اثر فرانچسکوئی، ۱۳۹۷: ۶۵۷-۶۹۰؛ و مقاله «درد حیوان»، اثر لوئیس، ۱۳۹۷: ۶۹۳-۷۰۰.
۴. در خصوص تفصیل این نظر رجوع شود به مقاله «کاملت جهان موجود و مسئله شر در اندیشه ابن‌سینا و ملاصدرا»، از منصور ایمانپور، چاپ شده در نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، تابستان ۱۳۸۵.
۵. در باب مراقبت‌های معنوی، کشیشی و شبانی در خصوص این قبیل شرور مراجعه شود به: مقاله خواندنی «مسئله دینی شر» تألیف جان فینبرگ، ترجمه کوثر طاهری، چاپ شده در کتاب درباره شر، ۱۳۹۸، ص ۵۴۱-۵۸۸؛ باز از همین نویسنده، مقاله «مسئله دینی: فایده‌های رنج» چاپ شده در همان کتاب، ص ۵۸۹-۶۰۷؛ همین‌طور مقاله «مسئله شر و وظیفه کشیشی، تألیف جان بی. کاب، ترجمه محمد حقانی فضل، چاپ شده در همان کتاب، ص ۶۰۹-۶۲۵.
۶. در باب ویژگی‌های دنیای جدید و پیامدهای علم‌زدگی مراجعه شود به مقاله «در بی معنایی معنا هست»، اثر والتر. تی. استیس، ترجمه اعظم پویا، نقد و نظر، سال هشتم، شماره اول و دوم، بهار و تابستان ۱۳۸۲.

References

- Chad Meister (2009) *Introducing Philosophy of Religion*, London and New York, Routledge.
- Warburton, Nigel (1995) *Philosophy*, London, Routledge.
- Ibn I Sina (1996) *Al-esyarat va Al- tanbihat*, vol. 3, Qom, Al- balagheh publication. [In Arabic]
- Ibn I Sina (1984) *AL- SHIFA (AL-ILAHIIYYAT)*, Introduction by Ebrahim Madkour, Tehran, Naser Khosrow. [In Arabic]
- Barbour, Ian (1995) *Science and Religion*, translated by Bahauddin Khorramshahi, Tehran, University Publishing Center. [In Persian]
- Peterson, Michael (2018) *God and Evil*, translated by Hassan Ghanbari, Qom, Taha Publications. [In Persian]
- Peterson, Michael and others (2010) *Reason and Religious Belief*, translated by Ahmad Naraghi and Ebrahim Soltani, Tehran, Tarh-e No Publications. [In Persian]
- Pailin, David A (2004) *The Problem of Natural Evil*, translated by Mohammad Saeedi Mehr (Groundwork of Philosophy of Religion), Qom, Book Garden (Bustan-e Ketab). [In Persian]
- Plantinga, Alvin (1995) *God and the Possible Worlds and the Problem of Evil (Philosophical Theology)*, translated by Ebrahim Soltani and Ahmad Naraghi, Tehran, Serat Cultural Institute. [In Persian]
- Pourmohammadi, Naeema (2013) "*Answer to the Existential Problem of Evil in Christian Theology*", *Journal of Research in the Philosophy of Religion*, Second Year, No. 4, Winter 2013. [In Persian]
- Pinnok, Clark (2020) *The Problem of Evil*, translated by Naeema Pourmohammadi (A book about evil, vol. 2), Qom, Taha's book. [In Persian]
- John Hick (1993) *Philosophy of Religion*, translated by Bahram Rad, Tehran, Al-Mahdi International Publications. [In Persian]
- James Clark, Kelly (1997) *The Existential Problem of Evil*, translated by Naeema Pourmohammadi (Book on Evil 1), Qom, Taha Book. [In Persian]
- Diogenes Laertius (2014) *Greek Philosophers*, translated by Behrad Rahmani, Tehran, Markaz Publishing. [In Persian]
- Soroush, Abdolkarim (2003) *Religion and the New World (Book of Tradition and Secularism)*, Tehran, Serat Cultural Institute. [In Persian]
- Sadr al-Din Muhammad al-Shirazi (1989) *Al-Hikmat al-Motaliyt fi al-Asfar al-'Agliyat al-Arba'at*, vol. 7, Qom, Mustafawi's publications. [In Arabic]

- Sadr al-Din Muhammad al-Shirazi (2000) *Al-Hikmat al-Motaliyt fi al-Asfar al-'Aghiyat al-Arba'at*, vol. 9, Qom, Mustafavi Publications. [In Arabic]
- Francescotti, Robert (2018) *The Problem of Animal Pain and Suffering*, translated by Parisa Shakurzadeh (Book on Evil, vol. 1), Qom, Taha Book. [In Persian]
- Fienberg, John (2019) *The Religious Problem of Evil*, translated by Kowsar Taheri (Book on Evil Vol. 2), Qom, Taha Book. [In Persian]
- Fayyaz Lahiji, Abdul Razzag (1993) *Gohar Morad*, edited by Zin al-Abedin Ghorbani Lahiji, Tehran, Ministry of Culture and Islamic Guidance Publications. [In Persian]
- Copleston, Frederick (1996) *A History of Philosophy*, translated by Seyed Jalaluddin Mojtavavi, Vol. 1, Tehran, Scientific and Cultural Publications Company & Soroush Press . [In Persian]
- Griffin, David Ray (2019) *Creation out of Nothig, Creation out of Chaos and the Problem of Evil*, translated by Mohammad Haggani Fazl (Book on Evil, vol. 2), Qom, Taha Book. [In Persian]
- Geisler, Norman (2012) *Philosophy of Religion*, translated by Hamid Reza Ayatollahi, Tehran, Hekmat Publications. [In Persian]
- Lewis, C. S (2017) *Animal Pain*, translated by Seyyed Mohammad Hossein Salehi (Book on Evil, Volume 1) Qom, Taha Book. [In Persian]
- Maki, G.L (1995) *Evil and Omnipetnce*, (Philosophical Theology), translated by Ebrahim Soltani and Ahmad Naraghi, Tehran, Serat Cultural Institute. [In Persian]
- Malekian, Mostafa (2002) *A Way to Liberation*, Tehran, Contemporary View Publishing. [In Persian]
- Mircha Eliyadeh (1996) *Study of Religion*, Volume 1, translated by Baha al-Din Khorramshahi, Tehran, Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Hasker, William (2019) *The Problem of Evil in Process Theism and Classical Free-Will Theism*, translated by Naeema Pourmohammadi (Book on Evil, vol.2), Qom, Taha Book. [In Persian]
- Chad Meister (2009) *Introducing Philosophy of Religion*, London and New York, Routledge.
- Warburton, Nigel (1995) *Philosophy*, London, Routledge.